

О.О. Крижановська
(м. Київ)

ДЕРЖАВА Й ЦЕРКВА В УЯВЛЕННЯХ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Рутинність селянського побуту, адміністративна та судова залежність кріпосних селян від поміщика, ситуативне залучення останніх до політичного життя (коли потребувалася допомога їх для здійснення урядом окремих внутрішньополітичних і зовнішньополітичних акцій) гальмували розвиток політичної культури мас, робили неадекватними, нерідко навіть фантастичними їхні політичні уявлення. Проте бюрократизація практично всіх сфер суспільного життя на Правобережній Україні після її входу до складу Російської імперії об'єктивно дещо посприяла ознайомленню селян з функціонуванням органів влади, поліції й судових установ, формуванню іміджу держави в селянському середовищі.

Царський уряд аж до "інвентарної реформи" 1847–1848 рр. не вживав ніяких дієвих заходів до покращення соціально-економічного та правового становища правобережного селянства. Останнє повністю віддали на відкуп поміщикам, воно залишалося цілком безправним. "Кріпак – це особа, що стояла поза законом, – писав поміщик-ліберал Автоном Солтиковський (1826–1886) родом зі східного Поділля. – Били кріпаків пани і пані, бичували їх управителі, шмагала поліція й інше начальство, карали за злочини й незначні провини, сікли за вироком суду й без усіякого суду"¹. Інший сучасник також повідомляв, що місцева поліція не захищала кріпаків від поміщицького визиску, навпаки, сприяла йому. Адже кріпосники мали у ній "могутній засіб впливати на народ, вселяти в нього страх і, користуючись цим, відновити (після „інвентарної реформи“) своє колишнє свавілля у повній силі"².

Запападливість чинів поліції в справі забезпечення цілковитої покори кріпосних селян поміщикам пояснювалася не стільки їхньою службовою завзятістю, скільки тією обставиною, що вони на Правобережній Україні фактично перебували на утриманні власників маєтків³. Це було неможливо приховати від селян. Колишній кріпак вже після реформи 1861 р. згадував, що становий пристав навідувався до поміщика "один-два рази на рік, щоб зробити честь "пану", одержати від нього "получку", старі ж відносини на селі продовжували панувати, як і раніше"⁴. Така злагода між поміщиками й поліцією створювала видимість соціальних гараздів у селах Правобережжя. "Девізом у краї стала цілковита покірливість начальству, що означало для селян покірливість своїм поміщикам. Непослух пану карався як непослух владі, як революційний дух, бунт (...). Це був (...) глибоко пригнічений період у житті українського села, коли (...) сільські діди, зітхаючи, говорили: "Під Польщею народу жилося легше"⁵.

Звичайно, селян ніхто не інформував про те, які інструкції від начальства одержували місцеві поліцейські чини стосовно недопущення актів соціального протесту з їхнього боку. Тому вони наївно вважали, що поліція мала б захищати їх від "панів" та "підпанків", а якщо цього не робить, то цим порушує свої службові обов'язки. Про це свідчили численні скарги селян на бездіяльність чинів поліції, на їхнє небажання захищати інтереси останніх. Нарікання селян на змову проти них стражів порядку і поміщиків відображалися також у фольклорі, наприклад, у вірші, складеному після проведення "інвентарної реформи" 1847–1848 рр.:

Становії, що читали
 Янвантарі ⁶ тії,
 Подружилися з ляхами,
 Мов брати ріднії.
 Вкупі б'ють нас,
 Вкупі б'ють нас,
 Вкупі й обирають.
 І до тебе, генерале,
 З листом не пускають ⁷.

В селян виникала підозра, що при сприянні поліції поміщики приховують від них справжні царські укази, здатні на краще змінити їхню долю, підмінюють їх фальшивими або ж неправильно зачитують їх. Так, у згаданому вірші про запровадження на Правобережжі обов'язкових інвентарів зазначалося, що:

Правдивії янвантарі
 Твої, генерале,
 У куверти поховали
 Чортові невіри ⁸.

Підозра в тому, що їх просто-напросто дурять, посилювала у селян ненависть до тих, хто вершив їхню долю, причому в середині XIX ст. вони її вже не приховували. Так, улітку 1848 р., як повідомляв справник, селяни у с. Щербини Житомирського повіту "висловлювалися соромітними й нецензурними словами проти чиновників та поміщиків" ⁹. Іноді, щоб звинуватити поліцію в ошуканстві, їм достатньо було помітити незначні порушення цими офіційними особами службового церемоніалу. Саме через це, наприклад, селяни Фастівського ключа не повірили у 1844 р. місцевій владі, яка повідомила останніх про те, що, згідно з царським указом, їх перевели на чинш. Як показало судове розслідування справи, ... "(вони) гадали, що коли б государ імператор наказав їм платити чинш, їх би ніхто не умовляв виконувати височайше повеління; їх би просто зобов'язали бути чиншовиками й платити; що оголошення про це зробили б у присутності чинів поліції в церкві чи на майдані, під барабанний бій; що коли (чиновники) оголошували їм височайше повеління, то були в довгих сюртуках, на що б не наважилися, коли б оголошували справжній царський указ" ¹⁰.

Із чиновників селяни найменше шанували юристів, яких вони вважали авторами несправедливих законів, наскрізь корумпованими здирниками, здатними вирішувати "діло" на користь того, хто їм більше заплатить. Такими бачимо крючкотворів-юристів у тодішніх народних прислів'ях, приказках ("дере коза лозу, а козу – вовк, а вовка – мужик, а мужика – пан, а пана – юриста, а юристу – чортів триста" ¹¹) і віршах. В одному з них зокрема йдеться про те, як "багатий та бідному в поле уорався", а потім ще й організував над ним судову розправу. Підкуплені їм судді (їм він "сипав гроші, / всякі лагоминки, / і хліб святий мішечками, / й годовані свинки"):

Написали, що той, бідний,
 Убить похвалявся,
 Та що за ним ¹²
 По полю ганявся (...)
 Присудили із бідного
 За безчестя штрапу,
 Продали із неборака
 Посліднюю шкапу.
 У монастир за похвалки
 Каятися вперли,
 Та в тюрмі же поморивши,
 До станку обдерли ¹³.

Якщо в поліції й чиновниках селяни вбачали своїх безпосередніх кривдників, то царя вони сприймали неоднозначно. Вплив офіційної пропаганди, яка виставляла самодержця "батьком народу", боротьба уряду з польським патріотичним рухом, яку можна було сприйняти за спроби царської влади захистити їх від "ляхів", окремі заходи уряду по обмеженню кріпосницького визиску на Правобережжі ("інвентарна реформа" 1847–1848 рр. тощо) створювали в селян ілюзію, що імператор ставився до них прихильно і має намір визволити їх з кріпацького ярма. Про існування такої ілюзії досить переконливо свідчать факти. Так, під час проведення "інвентарної реформи" кріпосні селяни гомоніли між собою, що „цар хотів нам добро зробити та іродові пани переплутали по-своєму"¹⁴. Коли в лютому 1847 р. становий заарештував у Васильківському повіті кількох селян, кріпак Васильченко переконував односельців, що "государ імператор Микола Павлович такого суду не любить, їх звільнить, а на чиновників накладе стягнення"¹⁵. В серпні 1845 р. селянка Тетяна Пісковикова із с. Бузове Київської губернії запевняла односельців, ніби цар "зволив повідомити її, що поміщицькі селяни будуть вільними, що поміщиків взагалі не буде (...) і що військовий генерал-губернатор заарештований за те, що не захищає селян, доправлений у Петербург і вже більше не повернеться"¹⁶. Під час заворушення в Любомильському маєтку поміщиці Браницької навесні 1848 р. останні переконували себе, що "нині цар за селян кріпко стоїть"¹⁷. Кріпосні Правобережжя особливо покладалися на заступництво з боку намісника у Царстві Польським Костянтина Павловича.

Реформа 1861 р. хоч і не реалізувала повною мірою соціальні запити селян, усе ж викликала у них непідробне почуття вдячності вінценосям за турботу про них:

Подякуймо царю й Богу
І нашій цариці:
Закопали панщиноньку
На пруській границі.
Подякуймо царю й Богу
І нашій царівні:
Що зрівняли панів-ляхів
І усіх зарівні¹⁸.

Отож, кріпосні селяни Правобережної України в середині ХІХ ст. загалом вірили у "доброго монарха" – гаранта соціальної справедливості. Проте ідеалізація ними царя була далекою від цілковитої. В їхній історичній пам'яті ще збереглися романтизовані уявлення про гетьманщину та отаманщину як демократичні форми державної влади, хоча вони й їх іноді не вважали ідеальними, навіть ставили знак рівності між ними та царською владою ("закуримо тютюну панського, спом'янемо чорта гетьманського, трьох Матрьонів і Катерину з Петром"¹⁹). Почуття селян до царя й монархії були радше ситуативними, ніж сталими. Рейтинг царя (якщо скористатися сучасною термінологією) в їх масі то підіймався, то, навпаки, падав. У періоди, коли кріпосницький визиск ставав особливо нестерпним, селяни безпосередньо з іменем царя пов'язували свавілля поміщиків та чиновників. Так, чигиринський земський справник повідомляв у січні 1855 р., що кріпак із с. Головка на Черкащині Омелян Черниченко звинувачував царя в тому, що він "віддав нас панам бити і мучити"²⁰. Селяни звинувачували самодержця також в їх податковому пограбуванні ("цар, як отець, візьме корову, пришле по скопєць (дійницю)"²¹)²², навіть висловлювали готовність обійтися без нього. Так, вочевидь, під впливом чуток про перебіг Кримської війни 1853–1854 рр. кріпосний із с. Малі Єрчики Сквирського повіту на Київщині Пилип Копитко говорив 25 липня 1854 р. у корчмі, що "для білого царя і всієї Росії вже викопана яма і що вже не треба боятися властей, бо незабаром прийдуть французи, які слідом за цим

відновлять вольність" ²³. Але, допускаючи повалення самодержавної влади, селяни невиразно бачили те, чим її можна замінити, спонтанно коливалися між політичним досвідом Європи й традиційними національними формами народовладдя. Так, під час "походу в Таврію за волею" (1856 р.) ²⁴ його учасники ратували за встановлення виборної влади монарха чи отамана: "Та що нам цар, прийдемо у Крим, ми виберемо собі короля, а поки підшукаємо короля, виберемо собі отамана..." ²⁵.

"Наївний монархізм" кріпосних селян на Правобережній Україні був у середині XIX ст. нестійким і неміцним, принаймні слабшим, ніж у російських. Німецький учений та мандрівник Йоган Георг Коль твердив після своєї подорожі по Україні ²⁶, що "властива москалям любов і обожнення царя є для українців цілком чужі і незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою й накиненою" ²⁷.

Український селянин міг зневажливо відгукуватися про самодержавний уряд, остерігаючись при цьому (давалася взнаки притаманна йому обережність!) називати монарха, як це видно із розмови, що відбулася між істориком Дмитром Яворницьким та селянином на археологічних розкопках:

"А як же ви копаєте: од царя?" – "Од царя!" – "Од самого царя?" – "Од самого царя!" – "Од правительства?" – "Од правительства!" – "Од самого?" – "Од самісінького?" – "Од самісінького!" – "Ото яке дурне правительство!" – "Як так?" – "А так: могли копати, так гроші в нього є, а ховрашків з нір виганяти, щоб врятувати наш хліб, – так для цього нема, – невоспотребним ділом займаються!" ²⁸.

Політичні уявлення селян Правобережної України в середині XIX ст. були, отже, обмеженими і непослідовними. Спрощено сприймали селяни і церкву, хоча з її життям були обізнані дещо краще, ніж з функціонуванням державної машини, бо мали з нею тісніші контакти.

Образ церкви складався у світогляді селян під впливом не лише відповідних проповідей та напучувань і виконання встановленого нею ритуалу, а й реальної ролі духовенства в суспільно-політичному житті регіону. З входженням Правобережжя до складу Російської імперії тамтешнє релігійне життя досить швидко трансформувалося завдяки нівеляції ним заходам імперської влади. Церква стала жертвою великодержавних амбіцій самодержавства та послідовної бюрократизації Південно-Західного краю. Її перетворили у гвинтик державної машини, в ідеологічну опору політичного курсу уряду. Це значною мірою дискредитувало її в очах селян, підірвало колишні патріархальні відносини між ними та духовенством. На те, як уявлялася кріпакам церква, вплинула також складна конфесійна обстановка на Правобережжі й намагання польських та російських верхів використати релігійний чинник у краї на свою користь, через що багатьом селянам неодноразово доводилося переходити то в унію, то у православ'я. Церква, таким чином, стала заручницею непродуманої державної політики, здатної лише вбити клин у стосунки між парафіяльним духовенством і паствою. Зокрема, побоюючись, щоб останнє неправильним тлумаченням урядових указів не викликало селянських заворушень, влада категорично забороняла парафіяльним священикам та причетникам вступати в будь-які розмови з паствою на політичні теми. Тимчасом, згідно з давньою традицією, урядові укази й розпорядження зачитували селянам саме у церкві. Тому відмова причту щось пояснювати селянам посилювала їхню недовіру до душпастирів. Офіцер, свідок "Київської козаччини" 1855 р., писав, що причиною ворожого ставлення селян Київщини до парафіяльних священиків були "не зовсім щирі відносини до народу його духовенства, яке через обставини мусило дотримуватися двозначної політики, служити і вашим, і нашим, й достовірно те, що багато духовних осіб не користувалися довірою народу" ²⁹.

Негативно позначилося на ставленні селян до церкви та духовенства кріпосне

право, яке спричинило корозію внутрішнього життя православних парафіяльних общин, тогочасний стан котрих відзначався глибоким релігійним занепадом, зростаючою недовірою до душпастирів і низьким моральним рівнем парафіян. Кріпосне право і без того понизило релігійні запити селян, інтереси яких зосереджувалися майже виключно на панському дворі, котрому віддавалася більша частина часу. Не про духовну просвіту доводилося думати селянину, а про вчасне і точне виконання панщини. Народна школа, покликана давати масам основи релігійної освіти, не могла повною мірою задовольнити духовні потреби учнів³⁰. Кількість їх була незначною. Чимало цих початкових навчальних закладів існувало лише на папері, – в офіційних звітах. Особливо це стосується церковнопарафіяльних шкіл, наставниками в яких були священники та різні нижчі чини кліру, звичайно, перевантажені своїми спеціальними обов'язками і до того ж позбавлені будь-якої педагогічної освіти. Та й світський педагогічний персонал тодішніх народних шкіл перебував на досить низькому фаховому рівні. Адже ніхто у дореформений час навіть не задумувався над тим, що вчителі народних шкіл потребували особливої фахової підготовки. Поміщики зневажали саме звання останніх, а самого сільського педагога сприймали як жалюгідного невдачу³¹.

Отож, на Правобережжі склалася парадоксальна ситуація, яка істотно вплинула на релігійність селян та їх ставлення до церкви і духовенства. Православ'я породило в народі глибоке богошукання, якого, за переконанням окремих дослідників, не знав жоден інший народ³². Але у той же час православна церква була не в змозі дати широким селянським масам знання Святого Письма й навиків застосування його істин у повсякденному житті. Для тих же, хто цікавився духовними питаннями, було замало насолоджуватися чудовим храмом та урочистим богослужінням.

Таке становище, коли вплив церкви на духовний розвиток селян не міг здійснюватися повною мірою, не можна назвати задовільним. Адже культурне і розумове життя кожного народу починається нерідко у сфері релігійних питань, найбільш для нього близьких та важливих. Саме тому ще в дореформений період пробудження духовних шукань у народі нерідко виливалося в форму критики догматів православ'я, засвоєних механічно. Це у свою чергу посилювало потребу в свідомому застосуванні релігійних істин у повсякденному житті, а, значить, і в появі й поширенні альтернативних православ'ю християнських общин та розгортанні віросповідального розшарування як релігійно-побутового культу, виробленого історичним розвитком народного життя³³. Таке розшарування розгорталося, незважаючи на чисельні перепони, серед яких чи не найзначнішою була консервативність українських селян, які, живучи, наприклад, поруч із німецькими колоністами, нітрохи не цікавилися ні їх методами господарювання, ні їх релігійними переконаннями³⁴.

Вплив церкви на селян слабнув і від того, що, маючи сильну підтримку з боку державних органів влади, їй вже не доводилося докладати колишніх значних зусиль по утриманню мирян в рамках офіційного "благочестя". Неабиякий вплив на ставлення їх до церкви робили порушення багатьма священниками й причетниками статутних та багатьох загальнолюдських етичних норм, низький освітній і культурний рівень парафіяльного духовенства та особливо запроваджена на Правобережжі в 40-х рр. ХІХ ст. система матеріального забезпечення кліру за рахунок селян ("панщина на попа")³⁵.

Окрім останньої, стіну відчуження між мирянами і сільським парафіяльним духовенством створювало також прагнення священників поліпшити за рахунок селян своє поземельне становище. При потаканні поміщиків (вони не хотіли звинувачень на свою адресу в протидії намірам уряду покращити добробут православного кліру) багато священників у 40–50-х рр. ХІХ ст. домагалися розширення чи поліпшення

свого землеволодіння шляхом урізування селянських наділів чи згону кріпаків на гірші землі. Поземельні конфлікти між священиками і селянами мали місце на цьому ґрунті в сотнях, якщо не тисячах, сіл Подільської, Волинської та Київської губерній, зокрема у с. Шкуринець Вінницького повіту, селах Мечухи і Кіндівка Брацлавського, Луга й Студна Ольгопільського, с. Березна Латинського, с. Бреїлівка Ушицького, с. Юрковка Ямпольського, с. Джулінок Гайсинського, с. Кудінки Летичівського повіту³⁶. Нестача орних земель, яка відчувалася в середині XIX ст. на Правобережжі, надавала цим конфліктам неабиякої гостроти.

Поза сумнівом, ця нездорова атмосфера у відносинах між духовенством і парафіянами додатково привносила в свідомість селян певний скепсис до релігії і церкви.

У непоодиноких випадках колізії в парафіях між священиками й паствою виникали також через те, що вони на свій розсуд використовували кошти, пожертвовані віруючими на ремонт церков. Такі випадки мали місце зокрема у 1840 р. в Макарові Київського повіту, у 1842 р. – в с. Липовець Гайсинського, у 1847 р. – в с. Погорілки Уманського повіту тощо³⁷.

Ще частіше скаржилися селяни на вимагання в них непомірної плати за треби, навіть на затіяні духовними особами у стані сп'яніння сварки й бійки³⁸. Адже оскільки церковний земельний наділ належав церкві, а не кліру, парафіяльне православне духовенство, щоб забезпечити себе й свою родину матеріально, мусило приділяти чільну увагу оплачуванню мирянами треб, тобто послуг, причому не припинило цю практику навіть після її заборони у 1842 р. царським урядом. Плата за треби, як і церковна десятина, завжди була яблуком роздору між священиками та селянами, особливо убогими, яким вона нерідко несла розорення. Миряни гірко жартували: "Женитися не страшно, страшно єднати попа"³⁹, тобто домовлятися зі священиком про розмір гонорару за церковне вінчання. "Піп" уявлявся селянам здирником, який нічим не гребує заради свого збагачення ("піп-дерун дере і з живого, і з мертвого", "Благослови, владико, дерти з бідного лико"⁴⁰, "радий піп і кошень охрестити, та не несуть"⁴¹). Таке уявлення надійно закарбувалося у свідомості селян. Воно відображене не лише в прислів'ях і приказках – виразниках ситуативних настроїв, а й у казках, народній поезії, розмовах, записаних етнографами, тощо:

Ще ж ніхто не знає,
Як-то я женився;
То попові, то дякові
Ледве оплатився.
То попові, то дякові,
Паламару тоже;
А це ж, чую, каже:
Ще і на храм Божий⁴².
Або ще:
Ы попи з нас шкуру деруть,
За похорон гроші беруть:
Уродить се – тра платити...
Уже нема відки жити⁴³.

В тодішньому фольклорі нерідко зустрічається образ причетника-п'янички:

А дяк у нас тоненький,
І завжди п'яненський,
Повз святу каплицю
Прямує в пивницю⁴⁴.

Але докори духовним особам у пияцтві⁴⁵ зустрічаються в народній творчості все ж рідше, ніж звинувачення їх у здирництві. Думається, це – наслідок не того, що тим

пороком нібито страждало порівняно небагато представників сільського парафіяльного духовенства, а переважно того, що зловживання спиртним було поширене й серед самих селян, через що вони взагалі поблажливо ставилися до нього. Селяни виявляли більшу нетерпимість до надмірностей священиків у вимаганні з них платні за треби та інших поборів. Лише цього вони їм не прощали.

Особливої вимогливості до своїх душпастирів миряни не виявляли Вони мало вникали в зміст церковних проповідей і напучувань, їх більше захоплювала емоційність літургії. Так само кріпаки більше переймалися не церковною, а соціальною поведінкою священиків та причетників. Селян, особливо сільську бідноту, обурювало те, що хоча душпастирі закликали їх жити згідно з Божими заповідям, багато з них самі не особливо дотримувалися християнської моралі, не переймалися соціальною справедливістю, заради особистої вигоди виступали у сільських колізіях на боці поміщиків і сільської верхівки, не заступалися за скривджених. "Воно не знаю, як по Київській губернії, а ще по Чернігівській, отут коло нас, по той по окружності, то тут попи, чуєте, хуже пса. Лесть таку в очах мають, пан дасть йому квартиру горілки або гарнець⁴⁶, чи мужик дасть йому роботу якусь зробити, то він всю біду, яка у селі, і покрие", – скаржився, наприклад, селянин із Чернігівщини⁴⁷. Аналогічне ставлення до сільського парафіяльного духовенства могли засвідчити багато селян також на Київщині, Волині й Поділлі. Повз їхню увагу не проходив і вкрай низький культурно-освітній рівень основної маси сільського парафіяльного духовенства⁴⁸. Це виразно засвідчує фольклор ("що я, дурніше від попа?"⁴⁹, "у владики два язика: одним Бога хвалить, другим людей дурить"⁵⁰ тощо).

Те, що в своїй масі сільські священики, не кажучи вже про причетників, за своїм культурним рівнем та побутом майже не відрізнялися від селян⁵¹, зближувало їх з останніми, проте не додавало їм авторитету в пастві. Від цього до якоїсь міри ставала ущербною і віра селян у святість церковної організації. Багатьом з них здавалося, що проповіді, які виголошували, нерідко дрімучі, відомі на селі своєю аморальністю душпастирі, у релігійному відношенні неповноцінні ("піп своє, чорт своє, а вітер своє")⁵², що не буде гріхом "попа в решеті повозити"⁵³, тобто потаїтися на сповіді чи навіть пародіювати окремі християнські таїнства. Так, у с. Кур'янці Сквирського повіту селянин Дишкант на весіллі взявся висповідати молоду жінку. Він накрив її скатертиною, немов епітрахиллю, й запитав її: "Чесно зізнайся, чи спала ти цієї ночі з чоловіком?", що лише розвеселило присутніх⁵⁴.

Вірі багатьох селян у святість церковних обрядів, поза сумнівом, завдавала шкоди традиція використання багатьма сільськими священиками на свою користь епитимій⁵⁵. Так, Васильківський земський суд повідомляв улітку 1859 р. генерал-губернатора, що селянин містечка Ракитне Григорій Бевз разом зі своєю матір'ю відпрацьовував семирічну епитимію в господарстві місцевого священика Троїцького, де він "займався переважно молотінням його збіжжя та іншими господарськими роботами (...) і працював, немов на панщині, по три дні на тиждень"⁵⁶. Син одного священнослужителя згадував, що у парафії його батька епитимії "полягали в тому, що спокутники мусили виконувати якісь роботи при церкві та в садибі батька, наприклад, окопати город канавою, огородити двір тином, відремонтувати покрівлю на хаті чи на господарських будівлях, а тямущі та вмілі – відремонтувати чи поставити новий паркан при церковному цвинтарі, поправити дощану обшивку на зовнішніх стінах церкви тощо". Таку форму епитимії мемуарист вважав традиційною й відносно легкою і протиставляв її іншим, більш обтяжливим, формам використання духовенством праці селян-спокутників⁵⁷.

Правобережне селянство, яке пам'ятало ті часи, коли від волі громади певною мірою залежало, хто з кандидатів посяде вакантну парафію, обурювалося з пихатості та зарозумілості сільських священиків. Ці непривабливі риси духовних осіб стали

наслідком їх низької культури, зростання їх суспільно-політичного статусу⁵⁸ і переплавки душпастирів у горнилі зрусифікованих духовних освітніх закладів. Про це нове покоління сільських священиків з гіркотою писали вихідці з родин священиків Анатоль Свидницький та Іван Нечуй-Левицький. Нові душпастирі могли, на кшталт священика с. Сошенське Бердичівського повіту, "лятися найбрутальнішими і соромітними словами, навіть (...) у мужицькому середовищі нестерпними"⁵⁹. Їх зверхнє ставлення до пастви нерідко набувало кримінальних форм, наприклад, завдання селянам побоїв. Подільська духовна консисторія, як повідомляв про це єпископ Подільський та Брацлавський Євсей, навіть мусила зажадати в квітні 1852 р. від підвладних священиків підписки у тому, що надалі вони "не дозволятимуть собі таких непристойних вчинків, щоб не накликати неприємностей собі і докорів на адресу всього духовенства, а начальству не доставляти непотрібної писанини"⁶⁰.

Особливо внесла прохолоду, навіть неприязнь, у ставлення багатьох селян до своїх душпастирів реалізація на Правобережжі урядового "Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками й одноразовою допомогою..." (1842 р.). Генерал-губернатор Правобережної України І.І. Васильчиков стурбовано повідомляв царя у 1855 р., що після обнародування цього урядового акту "обов'язкова праця на священиків набула (в уяві мирян) вигляду панщини"⁶¹. "Батьошка" враз постав перед кріпосним селянством Правобережжя в ролі ще одного поміщика, тобто його соціального ворога. Селян не потрібно було переконувати у тому, що віднині церковний клір горою стоятиме за збереження кріпосного права (так воно і сталося). В багатьох селах Правобережної України миряни загомоніли про те, що пора вирізати "попів" разом з "ляхами" і "жидами"⁶². Вони вже не критикували – заперечували одержавлену церкву.

Втім, інспірований державою соціальний конфлікт між кріпаками й церковним кліром не означав, що правобережне селянство остаточно й повністю розчарувалося в церкві, що між ним і душпастирями постала нездоланна стіна. Загострення відносин між парафіяльним духовенством та паствою було за доби скасування кріпосного права загалом ситуативним явищем. Релігійність, спільність багатьох інтересів, сила традицій, зрештою, долали негаразди у цій сфері людських взаємин чи, принаймні, притупляли їх гостроту. В уяві правобережних селян священик продовжував залишатись "батьошкою", від якого значною мірою залежало їхнє земне життя й, тим більше, посмертне існування. Вони підтримували його службові турботи про благочестя і моральність пастви. Так, коли на початку XIX ст. Святейший Синод узяв курс на уніфікацію церковного будівництва та малярства, в Україні почався бум народного іконопису – "спонтанний, ніким не інспірований"⁶³. Під час першої антиалкогольної кампанії в імперії, розгорнутої наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., селяни підтримали зусилля парафіяльного духовенства по її організації на місцях⁶⁴.

Таким чином, уявлення кріпосного селянства Правобережної України про державу й церкву залишалися у другій чверті XIX ст. загалом традиційними. Селяни по-старому вірили в „доброго царя”. Однак їхня віра зазнавала серйозних випробувань у зв'язку із зусиллями самодержавного уряду по збереженню і зміцненню кріпосних порядків на селі. Місцевих поліцію та чиновників вони вважали панськими запроданцями, своїми соціальними ворогами. Якщо селяни й визнавали альтернативні форми державоустрою, то бачили їх крізь призму гетьмано-старшинських традицій минувшини. Останні здогадувалися, що церква працює на імперію, в міру перетворення сільських священиків у специфічних державних чиновників ставилися до неї дедалі прохолодніше, а за доби реформування урядом у 40-50-х рр. XIX ст. системи матеріального забезпечення парафіяльного духовенства і вороже. При цьому

селяни виступали проти одержавленої церкви, а не проти неї як державної інституції. Старі патріархальні відносини між ними та церковним кліром загалом не повністю відійшли у минуле, зазнавши у той же час помітної трансформації.

¹ Отрывок из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская Старина. – 1892. – № 8. – С. 207.

² Обзорение Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 год // Русский Архив. – 1884. – № 3. – С. 34–35.

³ Про масштаби корумпованості тамтешньої поліції можна скласти уяву з листування між волинським губернатором *І.І. Васильчиковим* і генерал-губернатором Правобережної України *Д.Г.Бібіковим* улітку 1849 р. *І.І. Васильчиков* повідомляв *Д.Г. Бібікова* про те, що оверуцький повітовий справник брав від поміщиків хабарі, однак на пропозицію генерал-губернатора звільнити хабарника з посади генерал-губернатор відповів, що „особисте користолюбство (...) ледь не загальнопоширене серед земських справників”, а тому, якщо покарати цього справника, то „треба буде так само покарати й усіх інших начальників земської поліції” (ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 451. – Спр. 37. – Арк. 2–3, 6–7, 12).

⁴ *Н. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (из воспоминаний детства)* // Киевская Старина. – 1882. – № 10. – С. 62.

⁵ Там же. – № 9. – С. 462.

⁶ Там же.

⁷ Цит. за: *Шульгин В.Я.* Юго-Западный край под управлением Бибикова // Древняя и новая Россия. – 1879. – Часть V–VI. – С. 104.

⁸ Там же. – С. 104.

⁹ ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 451. – Спр. 86. – Арк. 1.

¹⁰ Центральний державний історичний архів Росії у Санкт-Петербурзі – Ф. 384. – Оп. 3. – Спр. 459. – Арк. 327зв.

¹¹ *Чубинский П.П.* Материалы и исследования, собранные д. чл. *П.П. Чубинским*. Том 1. Выпуск 2. Пословицы, поговорки, колдовство. – СПб, 1877. – С. 307.

¹² Там же.

¹³ Незданное стихотворение *В.Н. Забины*. Сообщ. *М. Комаров* // Киевская Старина. – 1888. – № 4. – С. 16–18.

¹⁴ *Фл. Иер.* Из воспоминаний отшельника К-ской пустыни. // Киевская Старина. – 1887. – № 12. – С. 748.

¹⁵ ЦДІАК України – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 14286. – Арк. 5.

¹⁶ Там же. – Ф. 442. – Оп. 353. – Спр. 251. – Арк. 1.

¹⁷ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. – М., 1961. – С. 602–606.

¹⁸ Історичні пісні. – К., 1961. – С. 732.

¹⁹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963. – С. 207.

²⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО) – Ф. 2. – Оп. 170. – Спр. 85. – Арк. 1–2; *Крижанівський О.П.* Антифеодальна спрямованість ідеології селянства напередодні скасування кріпосного права // Український історичний журнал. – 1980. – № 1. – С. 106.

²¹ Там же.

²² *Чубинский П.П.* Указ. соч. – С. 300.

²³ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 169. – Спр. 218. – Арк. 1зв.

²⁴ „похід в Таврію за волею” – був один з найгрізніших антикріпосницьких виступів селян середини XIX ст. одна з форм боротьби українських селян за волю. Під час Кримської війни серед селян ходили чутки, нібито царевич Костянтин Павлович, якого вони чомусь вважали своїм благодійником, пообіцяв звільнити з кріпосного стану тих з них, хто прибуде до нього на

Перекоп. 1856 р., коли війна вже завершилась, кріпосні селяни Катеринославської та Херсонської губерній масово рушили до Таврії. Невдовзі їх прикладу послідували селяни практично всіх губерній підросійської України, а також центральних російських губерній. Рух виявився настільки масовим, що уряд кинув проти його учасників, які у своїй більшості йшли через запорізький край, військові сили.

²⁵ Революционная ситуация в России в середине XIX века. – М., 1978. – С. 46 – 47.

²⁶ 1841 р. дослідником були видані праці, написані ним на матеріалах, зібраних ним під час подорожі українськими землями „Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія” та „Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія”.

²⁷ Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 195.

²⁸ Шаповал І. В пошуках скарбів. – К., 1965. – С. 45–46.

²⁹ А.М. Киевские беспорядки // Исторический вестник. – 1897 – Кн.3. – С. 975.

³⁰ Савицкий С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). – СПб, 1999. – С. 85.

³¹ Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения. – М., 1890. – С. 17–19.

³² Карцев О.В. Русское евангельско-баптистское движение // Альманах по истории русского баптизма. Выпуск 1. – СПб, 1999. – С. 89–90.

³³ Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. – М., 1905. – С. 10.

³⁴ Каретникова М.С. Русское богоискательство. Национальные корни евангельско-баптистского движения // Альманах по истории русского баптизма. Выпуск 1. – СПб, 1999. – С. 87–88.

³⁵ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки на Україні. Книга третя. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994 – С. 241–243.

³⁶ Державний архів Хмельницької області у м. Кам'яні-Подільському – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 3982, 3988, 3989, 3990, 4013, 4014, 4070, 4071, 4072, 4073, 4190, 4268 та ін. (за назвами справ).

³⁷ ЦДІАК України – Ф. 127. – Оп. 879. – Спр. 134; Оп. 888. – Спр. 135 (за назвами справ).

³⁸ Там само. – Оп. 882. – Спр. 156; Оп. 883. – Спр. 27; Оп. 888. – Спр.68 (за назвами справ).

³⁹ История Руссов, или Малой России. Соч. Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. – М., 1846. – С. 39.

⁴⁰ Чубинский П.П. Указ. соч. – С. 222, 280.

⁴¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 227.

⁴² Notus. Песни о панщине // Киевская Старина. – 1883. – № 11. – С. 252.

⁴³ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 721.

⁴⁴ „І піп, і ксьондз, і рабин...”. Українські народні атеїстичні пісні та приказки. – К., 1957. – С. 3.

⁴⁵ Историк В.Шульгін констатував, до речі, що „в пияцтві нашому загнаному сільському духовенству постійно докоряли не лише його вороги, а й щирі друзі (Шульгін В. Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838–1863). – СПб, 1864. – С. 22).

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876 – С. 150.

⁴⁸ Син священника згадував, що навіть ті „попи”, які мали вищу духовну освіту (закінчили Київську Духовну Академію), „принесли з собою на село лише цілковите нічогонезнайство й порочні звички, з них справедливо зло глузували у своєму колі дяки (N. Украинская деревня // Киевская Старина. – 1882. – № 9. – С. 480.

Характерно, що дрімучим неучтвом характеризувалося сільське парафіяльне духовенство у Середні віки і Новий час також на Заході, де, за словами медієвіста А.Я.Гуревича, „сільський священник здебільшого вів спосіб життя селянина, увесь віддавався сільськогосподарським клопотам, неофіційно мав сім'ю, проводив дозвілля в одній таверні зі своїми парафіянами та й зовнішнім видом не вирізнявся з їх середовища...Дуже багато кюре у сільських парафіях були малограмотними, насилу по складах читали, не знали формули відпущення гріхів. Священик, який мав кілька книг релігійного змісту, був рідкістю. В протоколах єпископських візитацій нерідко траплялися такі оцінки парафіяльних священників: „дуже дурний і неосвічений” (Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – С. 347–348.).

49 Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 219.

50 Чубинский П.П. Указ. соч. – С. 239.

51 Священик „разом працював з ними у полі, разом увечері йшов до корчми, разом пив і бився, разом гуляв на весіллях, разом сумував на похоронах (хоч це і не перешкоджало йому здирати їх немилосердно” (Бордун М. З життя українського духовенства в другій половині XVIII в.: загальна картина. – Л., 1912. – С. 24).

52 Чубинский П.П. Указ. соч. – С. 280.

53 Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 227.

54 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 365. – Спр. 184. – Арк. 4.

Селяни могли брати приклад подібного блюзнірства у багатьох своїх панів-католиків, які погано приховували свою зневагу до „хлопської” – православної – віри й нерідко намагалися дискредитувати її та православну церкву в очах селян. Так, у 1844 р. шляхтич Сузінович у присутності селян „занурив хрест у поміи...і співав, начепивши на себе килимок, заявляючи, що ці його водосвяти – те саме, що і водосвяти руських попів..., відправляв, немов у насмішку, божественну літургію, окремих із числа присутніх висповідав і, замість Святих Тайн, пригостив горілкою”. (Крижанівський О.П. Католицька церква на Правобережній Україні другої чверті XIX ст. в контексті урядової політики // Наукові записки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Том VI. Історичний факультет. Центр українознавства. – К., 2004. – С. 100). У 1853 р. шляхтич Рудзінський, причащаючи горілкою селян, натягнув на себе жіночу плахту, перехрестив їх та велів, як це робить священик перед Св. Причастям, „зі страхом Божим і вірою приступити” до частування (Перерва В. Православне Надрісся в XIX столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 143). Мали місце й більш одіозні випадки глумління поміщиків-католиків з „хлопської” віри. Так, у с. Довге Володимирського повіту в 1841 р. поміщик та управитель маєтку відшмагали різками двох селян прямо у церкві під час літургії (ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1 – Спр. 3362 – за назвою справи), а один із посесорів га Волині гвалтував селянок неодмінно на релігійні свята (Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Бибикова // Древняя и новая Россия. – 1879. – Часть V–VI. – С. 8). Група селян с. Ваньковичі Ушицького повіту (Подільська губернія) скаржилася в 1825 р., що пан нещадно шмагав їх канчуком за влаштування поминального обіду по померлим і за відвідування церкви у святкові дні (ЦДІАК України – Ф. 444. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 2).

55 Там же.

56 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 365. – Спр. 140. – Арк. 1.

57 N. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (из воспоминаний детства) // Киевская Старина – 1882 – № 10. – С. 58.

58 5 квітня 1797 р. царський уряд проголосив православну церкву в Імперії „господствующей и первенствующей”.

59 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 365. – Спр. 140. – Арк. 1.

60 Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янці-Подільському – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 5321. – Арк. 2; Крижанівський О.П., Плохий С.М. Вказ. пр. – С. 237.

61 Там же. – С. 242.

62 Там же.

63 Степовик Д. Українська ікона: життя духу і життя людини // Український богослов. Історичний і теологічний щорічник. Випуск 1. – К., 1999. – С. 265–266.

64 Курукин И., Никулина Е. «Государево кабацкое дело». Очерки питейной политики и традиций в России. – М., 2005. – С. 200-201; Перерва В. Вказ. праця. – С. 145.